

VAJDA NORBERT

A RENDSZERVÁLTÁS TÁRSADALMI ÉS TÉRSZERKEZETI HATÁSAI – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A LEGALSÓBB STÁTUSZÚ NÉPESSÉGRE

I. Bevezetés

A magyarországi 1989-es rendszerváltozás alapvető nyomokat hagyott az ország politikai, gazdasági, és társadalmi szerkezetén. Az említett három szegmens közül az első kettő esetében rövidtávon sikerült jelentős átalakulást elérni, a harmadikban azonban súlyos, addig nem ismert problémákat hozott felszínre a változás. A rendszerváltás dezintegrálta a magyar társadalmat, amely az államigazgatás szintjén elsősorban a legalsó státuszú, leszakadó rétegek helyzetének kezelésében vallott kudarcot. Az elmúlt két évtizedben kiépült, ám a megelőző időszakhoz képest bevételei nagy részét elveszítő magyar jóléti állam képtelen volt megoldani az 1989 után a munkaerőpiacról kiszorult, többszázszázalékos tömeg társadalmi reintegrációját. A piacgazdasági körülmények között állandó jövedelmüket elveszítő, perifériára szorult csoportok – nyugat-európai sorstársaikhoz hasonlóan – a hátrányok halmozódásának köszönhetően fokozatosan elszegényedtek, míg végül tartós kirekesztettségébe kerültek a többségi társadalmon belül. Mindez a magyar településrendszer térszerkezetében is tetten érhető, a legalacsonyabb státuszú népeSSéggel koncentrált körülmények között az aprófalvak lakói között, illetve a nagyvárosok leromló állapotú negyedeiben találkozhatunk.

Tanulmányomban elsőként összevetem az államszocialista, illetve piacgazdasági alapokon nyugvó központi irányítás lehetőségeit és eszközeit, majd ezt követően felvázolom ezek társadalmi és térszerkezeti hatásait. Az utolsó fejezetében a 2001-es népszámlálás adatait felhasználva empirikus bizonyítékokkal is szolgálok a kelet-magyarországi nagyvárosok közötti hátrányos helyzetű népeSSég aránytalan, de semmiképpen sem véletlenszerű megoszlására.

II. Államszocializmus

Az államszocialista berendezkedés a társadalmi csoportok mind teljesebb egyenlősséget hirdetett, s ennek gyakorlati megvalósítása érdekében erősen beavatkozott a piac működésébe is. A központi irányítás az árakat és a béreket is kontrollálta, nem engedte meg ezek egymástól való nagyobb eltérését. A fogyasztói árak mesterségesen alacsony szinten tartását elsősorban az tette lehetővé, hogy Magyarország egy, saját népeSSégénél jóval nagyobb gazdasági közösségnek – a KGST országoknak – volt tevékeny tagja. A bérek egységesítésénél munkaadói monopóliumhelyzetét érvényesítette a hatalom, hiszen így vagy úgy, de szinte kivétel nélkül mindenki állami alkalmazott volt. Az államigazgatás a strukturális okokra visszavezethető egyenlőtlenségeket nem ismerte el, így az antiszociálisnak minősített viselkedésben kizárólag az egyén felelőssége volt hangsúlyos, amely ellen a hatalom törvényi-, büntetőjogi szabályozással is fellépett.¹ Mindemellert az erőltetett iparosítás nyomán kiépült nagyvárosi gyárak valóban szinte mindenkinek, így a képzetlen rétegeknek is nagy létszámban tudtak állandó munkahelyet biztosítani. Sokaknak lehetősége nyílt az ebből származó stabil, de nem túl magas jövedelem kiegészítésére is az ún. „második gazdaságba” való belépéssel. Mezőgazdasági háttérrel vagy kisipari termelés keretében a helyi közösségek tagjainak többsége könnyedén tudott kapcsolódni a kollektívizált termelőszövetkezetekhez, illetve a központosított terveket megvalósító ipari üzemekhez. Ez a fajta relatív életszínvonal emelkedés bár egyre szélesedő

¹ Lásd. erről 1913. évi XXI. törvénycikk módosításai, 1955. évi 17. tvr, 1978. évi IV. törvény.

rétegeket érintett, mindenkit természetesen nem segíthetett egyéni helyzetének javulásában vagy éppen lakókörnyezetének infrastrukturális fejlődésében. Differenciálódás mutatható ki azok között is, akik be tudtak lépni ebbe a körbe, hiszen magától értetődően nem egyenlő bevételekre tudtak szert tenni a különböző szaktudással vagy éppen eltérő fizikai feltételekkel rendelkező közösségek tagjai.

A társadalmi csoportok minél teljesebb, mesterséges eszközökkel is támogatott egyenlősítése ellenében egyéb tényezőknek is meghatározó szerep jutott. Az eltérő információellátottság, s ezzel szoros összefüggésben a különböző érdekvégyesítő képesség az államszocialista keretek között is garantálta a társadalmi struktúra hierarchikus jellegének érvényesülését. Témánkhoz legközelebb a lakhatási, s így a térszerkezeti különbségek kiegyenlítésének kérdésköre áll, így ehelyütt megelégszünk egyetlen erről a területről származó példával. Az erőltetett iparközpontok létrehozása városok felé irányuló migrációt indukált. Az így kialakuló krónikus városi lakáshiányát a munkásszállók létrehozása mellett az ekkoriban indult panellakások építésével igyekeztek ellensúlyozni. Ezek elosztásánál a szociális alapú lakáskiutalás elvének kellett volna érvényesülnie, de – a szándékokkal ellentétben – a társadalom leginkább rászoruló rétegeit mégsem sikerült nagyobb számban bevonni a programba. Helyettük a náluk jobb érdekvégyesítő képességgel rendelkező, nagyobb társadalmi tőkével rendelkező középosztály tagjai lettek a kedvezményezettek.

Ezzel szemben elvitathatatlan, hogy az államszocialista rendszer mesterséges eszközökkel ugyan, de szinte teljes foglalkoztatottságot tudott biztosítani, ami széles tömegek számára teremtette meg a megélhetés alapvető feltételeit. Azonban mindez a piacgazdasági keretek között többé nem volt tartható.

III. 1989 után

A rendszerváltással egy csapásra megszűnt az állami hegemónia, a gazdasági élet meghatározói a piaci alapon működő -, legtöbb esetben külföldi kézben lévő- magántársaságok lettek. A továbbiakban a piacgazdaság logikája már nem engedte érvényesülni az államszocializmust jellemző „gyárkapun belüli munkanélküliséget”, a privatizált vállalatok többé nem adtak munkát mindenkinek, csak azoknak, akik bérköltségüket jóval meghaladó bevételhez segítették hozzá munkaadóikat. Az államszocializmust jellemző széles középosztály ezért 1989 után többé már nem alkothatott egyetlen – mesterségesen – integrált csoportot, az addigi egységes állami bér-, és társadalompolitika megszűntével főbb alkotóelemeire bomlott. A csoport egy meghatározott része szaktudásának – vagy éppen kapcsolati tőkéjének – köszönhetően felfelé irányuló mobilitásra volt képes. Az új körülményekhez alkalmazkodni nem képes rétegek azonban rövid időn belül elveszítették létbiztonságuk alapjait. Az új kihívásoknak megfelelni nem tudó képzetlenebb rétegeknek nem csak hivatalos munkahelyeik elvesztésével, s az abból származó bevételeik megszűnésével kellett számolniuk, hanem az addigi, a szocialista „második gazdaságból” származó forrásaik semmivé válásával is. A piacgazdasággal együtt járó áru- és szolgáltatás-dömping ugyanis megfosztotta ezeket a csoportokat a kiegészítő keresménytől is, hiszen a kisméretű magángazdaságoknak esélyük sem volt felvenni a versenyt a döntően olcsóbb importtermékek forgalmazására alapított multinacionális cégekkel.

IV. Kirekesztődés mechanizmusai

Az elbocsátások így Magyarországon is új típusú társadalmi ellentétekhez vezettek, hiszen a meggyengült, bevételei mellett a piaci mechanizmusokra gyakorolt hatásának döntő hányadát is elvesztő államnak, 1989 után olyanokról is gondoskodnia kellett, akik ugyan a módosított törvényi szabályozás szerint nem minősülnek „munkakerülőnek”, de a középréteg szemében mégiscsak „érdemtelen szegényeknek” számítanak. Ennek egyik legfőbb oka, az a társadalomszerkezeti mechanizmus, amely szerint a nélkülözhető rétegekhez tartozó, alacsonyabb státuszúak normarendszere mindenütt a világon összetűzésbe kerül az adott közösség többsége által követett viselkedésmintákkal. A deviancia hatásmechanizmusainak megfelelően a többség kirekesztéssel válaszol az antiszociálisnak bélyegzett viselkedésmintákra (Durkeim,

1967), s ezzel párhuzamosan a kisebbség képviselői a „szegénység kultúrájának” nyomán befelé fordulnak (Lewis, 1961). A kirekesztés az elítélésen keresztül segíti a többség tagjait saját normarendszerük megerősítésében, a kisebbség befelé fordulása, s az ezzel együtt járó normatagadása pedig a megbélyegzettek szélsőségesen nehéz körülmények közötti túlélését biztosítja. Végeredményben mindkét csoport belső integrációja növekszik, de ennek az az ára, hogy a társadalomban egy olyan kettős választófal jön létre, amely szinte teljesen ellehetetleníti a két csoport közötti átjárást. Ez a fajta merev szerkezet jelentős mértékben felelős az ún. társadalmi újratermelődésért (Bourdieu, 1978). Ennek értelmében a társadalmi determináció nem csak az egyes rétegekbe tartozó egyének életesélyeire van döntő hatással – pl. születéskor várható élettartamukra, egészségügyi állapotukra, stb. –, hanem egyben, a státuszok átörökítésének köszönhetően, utódaik társadalmi helyzetére is.

A kirekesztésnek térbeli megjelenési formája is létezik, amelyet az eltérő státuszokat betöltők lakóhelyi elkülönülésében a legegyszerűbb megfigyelni². Piacgazdasági körülmények között az elit megválaszthatja – és meg is választja –, hogy hova „szegregálja magát”, a lejjebb lévő osztályok pedig gazdasági-társadalmi erejüknek megfelelően osztoznak a fennmaradó területeken. 1989 óta Magyarországon az állampolgárok szabad költözködése nincsen korlátozva, ekképpen a középosztály is igyekszik elhatárolni magát az alsóbb osztályok képviselőitől. Amennyiben egy adott városrészben ez utóbbi csoport koncentrációja megemelkedik, az feltétlen felgyorsítja a középosztály elmenekülését az érintett körzetből. Végeredményben az egyre rosszabb infrastrukturális jellemzőkkel bíró közegben egy homogén, perifériára szorult réteg marad hátra, ahol a fentebb jellemzett mechanizmusok mentén, a lokális közbiztonság rohamos romlásával kell számolni.

V. Magyarországi nagyvárosi helyzet

A rendszerváltás utáni nagyvárosok térszerkezetének vizsgálata lehetőséget nyújt a fentebb vázolt mechanizmusok gyakorlati megfigyelésére is. A hátrányok halmozódásának elmélete szerint (Atkinson 1997) a tartós munkanélküliségben élőknek az elszegényedés mellett a kirekesztettséggel is számolniuk kell. Kutatási eredmények igazolják, hogy az 1989 után munkahelyüket elvesztő képzetlen rétegeket nem sikerült visszaintegrálni a munkaerőpiacra (Ladányi 2005).

Előfeltevésem szerint a deprivált helyzetű népességnek Magyarországon is fizikailag el kell különülnie a magasabb státuszúaktól, illetve olyan területeken kell koncentrálnia, ahol valamiféle, az átlagosnál jelentősebb mértékű társadalmi szerkezetváltozással járt együtt a rendszerváltás. Ennek a tételnek az igazolása érdekében a 2001-es magyarországi népszámlálás adataival, illetve az ezek másodelemzéséből készített statisztikák segítségével Kelet-Magyarország 12 legnagyobb népességű városában vizsgáltam a depriváltak minősülő népesség megoszlását. A KSH elemzésében azok a háztömbök minősültek hátrányos helyzetűnek, amelyekbe az országos eredményekhez mérten a felső decilisnek megfelelő arányban kerültek „munkanélküli”, „alulképzett” vagy „cigány háztartások”³.

A mintába került 12 város mindegyikében találtunk olyan háztömböket, amelyek szociális és/vagy etnikai értelemben az országos felső decilis arányában tartalmazták a megadott típusú háztartásokat. Önmagában ez az eredmény ellentmondani látszik mindannak, amit az elméleti bevezetőben megfogalmaztunk, hiszen

² Nem volt ez mindig ennyire egyértelmű. Az Oszák-Magyar Monarchia időszakában a társadalmi rétegek közötti határok annyira átléphetetlennek számítottak, hogy a városi elit egyszerűen nem igényelte azt, hogy felsőbbrendűségét térbeli elkülönüléssel is jelezze. Az 1900-as évek elejének budapesti bérházaiba „bele lett építve a szegregáció” – lásd. erről Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*, ÚMK 2008

³ Munkanélküli háztartás, ahol legalább 2 olyan személy található, akik 15 és 59 közötti életkorúak, nem tanulnak, nincsenek GYES-en, nem nyugdíjasok, illetve semmilyen kereső tevékenységgel sem rendelkeznek. Alulképzett háztartás; ahol egyetlen 15 és 59 év közötti tagja sem rendelkezik 8 általános iskolai végzettségnél magasabb minősítéssel. Cigány háztartások; önbesoroláson alapul, háztartásból legalább egy személy.

ez azt sugallja, hogy minden nagyvárosban, függetlenül annak gazdasági berendezkedésétől vagy éppen területi elhelyezkedésétől léteznek olyan háztömbök, s ezáltal olyan több háztartást érintő szomszédsági viszonyrendszerek, ahol a hátrányos helyzetű lakónépesség koncentrálnak.

Amennyiben azonban sorba rendezzük a 12 nagyvárost a népességükhöz viszonyított szegregált körülmények között élők aránya alapján, a lista élén, az egymástól független területi statisztikák világosan körülhatárolnak egy régiót. Ez a terület az ország észak-keleti részében található, ahol három szomszédos nagyváros helyezkedik el. Az ismertetett három kategória szerint Miskolc lakosai közül minden hetedik (13,8%), Salgótarjáné közül minden negyedik (24,5%), az ózdiak közül pedig, minden harmadik (!) személy (35,1%) hátrányos helyzetű lakókörnyezetben él!

Mint ismeretes, a magyarországi államszocialista nehézipari termelés aránya országos szinten ezekben a városokban kifejezetten magas volt, így a rendszerváltás után – a korábban bemutatott történelmi-gazdasági folyamatoknak köszönhetően –, épp ebben a térségben zárták be az addig központilag támogatott gyárak döntő többségét. Ennek lineáris következményeként az emberek ezeken a településeken tömegesen veszítették el addig biztosnak tűnő munkahelyeiket.

Az adatok tanúsága szerint a foglalkoztatási szerkezet átalakulása miatt perifériára szorult rétegeknek egy évtized alatt sem sikerült visszatagozódniuk a helyi társadalmakba.⁴ A kiemelkedően magas arányú hátrányos helyzetű lakónépességgel bíró városok geográfiai közelsége régiós szintű bizonyítékkal szolgál a posztkommunista átmenetnek arra a jellegzetességére, amely szerint a társadalmi hátrányok a deprivált térségekben kumulálódnak. A lakókörnyezet ebbéli homogenitása az ismertetett társadalmi hatásmechanizmusok alapján, végtelenül korlátozza az egyén mobilitási esélyét a felsőbb státuszok felé.

Az intergenerációs mobilitás letéteményesei a fiatal generációk, így lényeges azzal tisztában lennünk, hogy milyen arányt képvisel ez a korosztály a deprivált lakókörnyezetben.

VI. Deprivált fiatalok

Elemzésem második szakaszában azonos mintával dolgozva, a 15-ik életévüket még be nem töltött egyéneket minősítettem „fiatalkorúak”-nak. Ezt a korosztályt egyöntetűen kiszolgáltatottság jellemzi, hiszen gazdasági és mentális értelemben is függésben élnek mikrokörnyezetüktől. Mind az anyagi forrásokkal való ellátottság, mind a családi szocializáció jelentős hatást gyakorol az egyén életesélyeire, s ennek következtében jövőbeni munkaerőpiaci pozíciójára is. Gyerekkorban, a formális intézményekben mért teljesítmény a társadalomban domináló normarendszerek minél teljesebb elsajátításával is szoros összefüggésben van. A magasabb társadalmi státuszok elérésében ekképpen mikrokörnyezet szerepe hangsúlyos, így cseppet sem mindegy milyen arányban élnek fiatalok az általunk vizsgált hátrányos helyzetű lakótömbökben.

A demográfiai koncentráció kimutatása érdekében újabb összehasonlító elemzést végeztem a 12 kelet-magyarországi település között. Előzetesen azt a feltevést fogalmaztam meg, hogy azokon a településeken, ahol a lakosság egésze kiemelkedő arányban él hátrányos lakókörnyezetben, ott nagy valószínűséggel a korcsoportok szerinti bontásnál is jelentkezni fog ez a hatás.

A várakozásoknak megfelelően a kelet-magyarországi nagyvárosok viszonylatában az Ózdon nevelkedő fiataloknak van arra a legnagyobb esélyük, hogy lakókörnyezetük hátrányos helyzetű körzetben helyezkedjen el, több mint kétötödük (44,5%) (!) tartozik ebbe a kategóriába. Az ezt követő két város ugyancsak megegyezik a hátrányos helyzetű lakónépességet reprezentáló táblázatban már megismertekkel; Salgótarjánban minden harmadik fiatal (31,4%), míg Miskolcon minden ötödik fiatal (19,9%) kénytelen az országos szinthez mérten szociális és/vagy etnikai szegregátumban nevelkedni. A fiataloknak az ilyen típusú hátrányos lakókörnyékeken való koncentrációja a tartós, több generációs szegénység egyik legfőbb

⁴ Az adatok a 2001-es népszámlálásból származnak, így következtetések is csak erre az időszakra vonhatók le.

jellegzetessége. A melléklet 1. illetve 2. számú táblázatának összevetéséből láthatjuk, hogy a hátrányos helyzetű lakótömbökben mind a 12 vizsgált településnél a fiatalok össznépességen belüli arányaihoz mérten felülreprezentáltak. Ennél is érdekesebb azonban, hogy – amint azt a fentebb kiemelt adatok is igazolják – az összlakossághoz viszonyított legnagyobb eltérés éppen a három legrosszabb helyzetű település esetében mutatkozik! Életünk első szakaszában semmiféle hatásunk sincs társas kapcsolatainkra, szüleinktől, illetve nevelőinktől kapott normarendszereket feltétel nélkül elfogadjuk, s a későbbiek során alkalmazzuk. Ezen mechanizmusok ismertetésében kijelenthető, hogy az érintett észak-kelet magyarországi térségben a térszerkezeti különbségek jelentősen hozzájárulnak a fiatalok társadalmi hátrányainak konzerválásához.

VII. Következtetések

A tartós leszakadás elkerülésére azokon a területeken van a legcsekélyebb esély, ahol a társadalmi és térszerkezeti hátrányok összekapcsolódnak, s egymást erősítve ellehetetlenítik a reintegráció sikerességét. Tanulmányomban azt mutattam ki, hogy az egymástól független háztömb szintű adatok felhasználásával is rekonstruálható a múlt öröksége, a szocialista nagyüzemek helyén deprivált térségek alakultak ki, ahonnan a sikeresen akklimatizálódó közép- és felsőosztály tagjai eltűntek, hátrahagyva a tartós szegénységben vegetáló népességet. További aggodalomra ad okot, hogy a leszakadó területeken erősen felülreprezentáltak a fiatalok, akiknek pár éven belül kellene megtalálnia a helyét a társadalmi munkamegosztásban, azonban éppen területi hátrányaiknak köszönhetően erre csak igen korlátozott lehetőségeik lesznek.

Sajnálatos módon a közép-európai régió jóléti államainak tökéletesítésével kapcsolatban a közelmúlt globális folyamatai semmiképpen sem adnak okot az optimizmusra. Tény, hogy a régiót már a 2000-es évek elejétől fokozódó eladósodás jellemzi, aminek elsődleges oka a redisztributív rendszerek átalakításának elmaradása. Témánk szempontjából mindezek közül a szociális szolgáltatások hatékonyságának kérdése a leglényegesebb. A leszakadó rétegek reintegrációjának szükségességét helyesen felismerték a döntéshozók, a kidolgozott intézkedési tervek az elmúlt két évtizedben mégsem bizonyultak megfelelőnek. A posztkommunista térség, s benne Magyarország mozgásterét jelentősen korlátozzák az elmulasztott reformok, hiszen a pénzügyi válság nyomában megjelenő túltermelési válság újabb elbocsátásokat generál, ami tovább csökkenti az esélyét a deprivált területeken élők nemzeti szintű felzárkóztatásának.

Felhasznált irodalom

- Atkinson, Tony: *Social Exclusion, Poverty and Unemployment*. University of Leeds, 1997.
- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, 1978.
- Durkheim, Emile: *Öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1967.
- Ferge Zsuzsa: *A rendszerváltás megítélése*. Szociológiai Szemle, 1996/5.
- Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*. Napvilág Kiadó 2006.
- Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piactársadalmi átmenet időszakából (1987–2005)* Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.
- Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.
- Lewis, Oscar: *The children of Sanchez*. Random House Ltd, 1961.
- Morris, Lydia: *Dangerous classes*. Routledge, 1994.
- Szelényi Iván: *A globális pénzügyi válság és a közép-európai országok nyomorúsága*. Népszabadság 2009 márc. 21.
- Wilson, Julius: *Truly disadvantaged*. University of Chicago Press, 1987.

Melléklet⁵

1. sz. táblázat

Hátrányos helyzetű lakókörnyezetben élők aránya a település össznépességéhez viszonyítva

Település	Hátrányos helyzetű lakónépesség aránya a településen belül (%)	Település lakónépessége (fő)
Békéscsaba	4,3	67 968
Cegléd	9,9	38 055
Debrecen	5,6	211 034
Eger	6,6	58 331
Hódmezővásárhely	8,6	49 382
Kecskemét	12,9	107 749
Miskolc	13,8	184 125
Nyíregyháza	9,8	118 795
Ózd	35,1	38 405
Salgótarján	24,5	44 964
Szeged	5,0	168 273
Szolnok	9,9	77 631
Total	10,1%	1 164 712

2. sz. táblázat

Hátrányos helyzetű lakókörnyezetben élő 15 éven aluliak aránya a korcsoport településen élő össznépességéhez viszonyítva

Település	15 éven aluliak aránya a hátrányos helyzetű lakókörnyezetben vs. összes 15 éven aluli a településen (%)	15 éven aluliak népessége a településen (fő)
Békéscsaba	5,3	10 535
Cegléd	11,8	6 545
Debrecen	7,4	33 343
Eger	7,9	8 575
Hódmezővásárhely	9,1	8 099
Kecskemét	15,2	18 317
Miskolc	19,9	27 987
Nyíregyháza	12,9	20 314
Ózd	44,5	7 451
Salgótarján	31,4	7 059
Szeged	6,3	25 073
Szolnok	13,0	12 576
Total	13,4%	185 189

⁵ Forrás: 2001-es népszámlálás területi bontású adatai, <http://www.nepszamlalas.hu/>